

TEHZİB

kir'in *Târîhu medîneti Dımaşk* adlı yetmiş ciltlik eserini, tekrarları ve senedleri çıkarmak, hadislerin sıhhat derecesine işaret etmek, anlaşılması zor ifadeleri açıklamak ve istinsah hatalarını düzeltmek suretiyle *Tehzîbü Târîhi İbn 'Asâkir* adıyla on üç cilt halinde ihtisar etmiştir (I-V, Dımaşk 1329-1332; VI-VII, nşr. Ahmed Ubeyd, Dımaşk 1349, 1351, diğer altı cilt Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de yazma halinde bulunmaktadır). Çağdaş araştırmacılar Ziyâeddin Receb Şehâbeddin, İbn Haldûn'un *Muqaddime*'sine geniş bir giriş yazmış, gereksiz, anlaşılması zor veya yanlış bilgiler içeren bölümleri çıkarmış, metni yer yer düzenleyip hadisleri tahric etmiş, anlaşılması güç kelimeleri ve müellifin bazı görüşlerini açıklayarak gerektiğinde eleştirmiş ve bu çalışmasını *ed-Dürü'l-maşûn bi-tehzîbi Muqaddimeti İbn Haldûn* adıyla yayımlamıştır (Şârika 1416/1995). Yine çağdaş âlimlerden Abdullâh b. Abdülkâdir et-Telîdî, Süyûtî'nin *el-Haşâ'îşü'l-kubrâ*'sını zayıf veya mükerrer hadisleri, uydurma ve İsrâîliyat türü haberleri, sağlam bir delile dayanmayan hasâisi çıkarmak, hadisleri tahric etmek, bazı hadisler ekleyip açıklamalarda bulunmak suretiyle *Tehzîbü'l-Haşâ'îşü'nebeviyyeti'l-kubrâ*'yı (Tanca 1406; Beyrut 1410), ayrıca Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını bazı isnadları, gereksiz bilgileri, güvenilir olmayan nakilleri ve zayıf hadisleri çıkarmak, diğer hadisleri tahric etmek, yine bazı hadisler ekleyip açıklamalar yapmak suretiyle *İthâfü ehli'l-vefâ bi-tehzîbi Kitâbi's-Şifâ*'yı (Beyrut 1421/2000) meydana getirmiştir. Çağdaş araştırmacılar Ahmed Fâyiz el-Himsî, Zehebî'nin yirmi beş ciltlik *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sını

Tehzîbü Siyeri a'lâmi'n-nübelâ' adıyla özetlemiştir (I-III, Beyrut 1991, 1413/1992).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehzîbü'l-luğa, I, 54; *Lisânü'l-'Arab*, "hzb", "nkh" md.leri; *Tacü'l-'arûs*, "hzb", "nkh" md.leri; Berâzîlî, *et-Tehzîb fi'htisâri'l-Müdevvene* (nşr. Muhammed el-Emîn Veledü Muhammed Sâlim b. eş-Şeyh), Dübey 1420/1999, neşreden giriş, I, 24, 29-30, 127, 135; İbnü'l-Esrîr, *el-Lübâb*, I, 5-8; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 147-156; İbn Haldûn, *Muqaddime*, Kahire, ts. (Dârü's-Şa'b), s. 499-500; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb* (nşr. Selâhaddin el-Hevvârî), Sayda 1426/2006, II, 33; Keşfü'z-zunûn, I, 496-500, 514-518; İzzâhu'l-meknûn, I, 330-332, 341-342; İsmail Durmuş, "Muh-tasar", *DİA*, XXXI, 57.

AHMET ÖZEL

TEHZİBÜ'L-AHKÂM

(تهذيب الأحكام)

Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin

(ö. 460/1067)

derlediği, İmâmiyye'ce muteber dört hadis kitabından biri

(bk. KÜTÜB-i ERBAA).

TEHZİBÜ'L-AHLÂK

(bk. AHLÂK).

TEHZİBÜ'L-AHLÂK

(تهذيب الأخلاق)

İbn Miskeveyh'in

(ö. 421/1030)

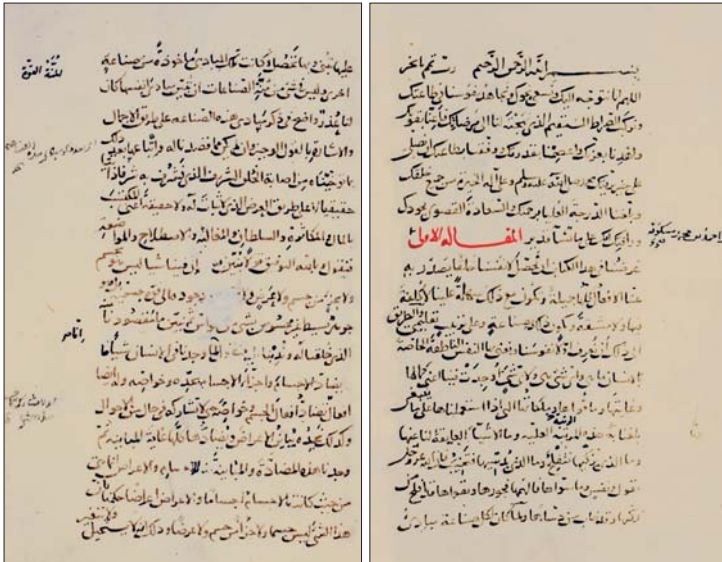
ahlâka dair eseri.

İbn Miskeveyh eserinin bir yerinde (s. 94), "Onu *Ṭahâretü'l-a'râk* diye adlandırdık" demektedir. Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshada (nr. 767) *eṭ-Ṭahâre* diye

kaydedilmiştir. Kehhâle eseri *Ṭaṭhîrü'l-a'râk fî 'ilmi'l-ahlâk* şeklinde anar (*Mu'cemü'l-mü'ellifin*, II, 169). Müellif eserde kullandığı "tehzîbü'l-ahlâk" terkihiyle (s. 79) kitabın adını ima etmiş olabilir; *Câvidân-ḥired*'de ise (*el-Hikmetü'l-hâlîde*) *Tehzîbü'l-ahlâk* adıyla zikreder (s. 25). Gerek eski ve yeni kaynakların çoğunda gerekse baskılarında *Tehzîbü'l-ahlâk* ve *ṭaṭhîrü'l-a'râk* (kısaca *Tehzîbü'l-ahlâk*) diye geçer. Muhammed Erkûn'un (Arkoun) çevirisinde *Tahdîb al-akhlâq wa tathîr al-a'râq*, Constantine K. Zurayk'ın çevirisinde *Tahdhib al-akhlâq* başlığı yer alır. Zurayk'a göre eserin isimdeki *Ṭaṭhîrü'l-a'râk* kısmı müstensihlerce sonradan eklenmiştir (*The Refinement of Character: Tahdhib al-akhlâq*, tercüme edenin girişi, s. XVIII). Muhammed Erkûn eserin 372-376 (982-986) yılları arasında yazılmış olabileceğini belirtir (*L'humanisme arabe*, s. 118).

Tehzîbü'l-ahlâk, özellikle ahlâk felsefesindeki yetkinliğiyle bilinen İbn Miskeveyh'in en tanınmış eseri olup İslâm düşünce tarihinde ahlâkın başlıca konularının işlendiği ilk sistematik çalışma sayılabilir. Müellif, başta Aristo'nun *Nikomakhos Ahlâki* olmak üzere Grek ahlâk kültüründen geniş ölçüde yararlanmış. Ancak bu yararlanmada din-ahlâk ilişkisi, çocuk eğitimi, insanın mahiyeti, ahlâkın en yüksek amacının ne olduğu gibi konularda İslâm inanç ve değerlerinin korunmasına itina gösterilmiş, Aristo'nun görüşleri -yer yer Eflâtun ile Yeni Eflâtunculuğa ait görüşlerden ve İran edep kültüründen de faydalanılarak- İslâmleştirilmeye çalışılmış (meselâ bk. s. 45, 55-56, 58-59, 68, 70, 96-97, 99-100, 110, 125-129, 133), bazan âyet ve hadisler zikredilip bunlara felsefi yorumlar getirilmiştir (s. 28, 36, 56, 76, 79, 167). Eserin özellikle son bölümlerinde Ebû Bekir er-Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'r-rûḥânî*'siyle Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin *Risâle fi'l-ḥile li-def'i'l-aḥzân*'ından yararlanılmıştır.

Kısa bir girişle başlayan *Tehzîbü'l-ahlâk* yedi bölümden (makale) meydana gelir; bazı baskı ve çevirilerinde son iki bölüm birleştirilmiştir. Birinci bölümde nefsin mahiyeti ve cisimden farkı, bilginin kaynağı ve değeri üzerinde durulmakta, insanın irade ile gerçekleştirdiği fiillerle diğer canlılardan üstün olduğu belirtilmektedir. Buna göre temyizi sahih, görüşü isabetli ve seçimi faziletli olan kişi insanlık yönünden en mükemmeldir (s. 35). Daha sonra ah-

İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2818)

lâkî fiillere temel teşkil eden melekeler düşünme, arzu ve öfke gücü biçiminde sıralanmakta, bunlardan doğan dört erdemle karşıtları sayılan erdemsizlikler zikredilmektedir. Müellif, Eflâtun ile Aristo'nun fazilet anlayışlarının "garip halîtası" şeklinde değerlendirilen (Mâcid Fahrî, s. 173) bu kısımda her erdemın iki aşırılığın ortası kabul edildiğini söylemekte ve başlıca faziletlerle bunların ifrat ve tefriti olan erdemsizlikleri belirtmektedir. Birçok ahlâk âliminin adaleti zulmün zıddı saymasına karşılık İbn Miskeveyh bu fazileti zulüm ve inzîlâm (zulme boyun eğme) şeklinde iki erdemsizliğin ortası diye göstermiştir (s. 48). Bu arada muhtemelen hıristiyan münevzeleriyle İslâm sūfîlerini kastederek fazileti insanlardan ayrı yaşamakta görenlerin insanî erdemleri kazanamayacaklarını ileri sürmektedir (s. 49).

Ahlâk ve karakter konularının ele alındığı ikinci bölümde önce ahlâkın tanımı yapılmaktadır. Buna göre ahlâk (hulk), insanın kendine özgü fiilleri düşünüp taşınmadan yapmasını sağlayan ruha ait bir haldir. Bu hal kısmen yaratılıştan gelir, kısmen alışkanlıklarla kazanılır (s. 51). Ahlâkın eğitimle değişip değişmeyeceği konusundaki meşhur tartışmaya değinen müellif kendisinin ahlâkın eğitimle değişebileceğini kabul ettiğini söyler ve Aristo'nun *Kitâbü'l-Ahlâk* ve *Kitâbü'l-Makûlât*'ta insanların eğitimle iyiliğe yönlendirilebileceğini açıkladığını belirtir (s. 52-53). Ona göre, bilgi ve ahlâkta yetkinliğini tamamlayan insan "küçük âlem" nitelemesine hak kazanır ve yeryüzünde Allah'ın halifesi olur (s. 57-58). Câlî'nin *Ahlâku'n-nefs* adlı kitabına dayanıp mutluluğun hissî zevklerde bulunduğunu ileri süren görüşü eleştiren İbn Miskeveyh, Yeni Pisagorcı düşünür Bryson'un ev idaresi hakkındaki eserine atıfta bulunarak çocuk eğitimine dair görüşlerini ortaya koyar. Düşünürü göre mümkün olan bütün zihnî ve ahlâkî yetkinlikleri tamamlayan insanın üzerine "en yüksek ufku ışığı" doğar; bu sayede bir hakîm olarak aldığı ilhamlar sayesinde ulvî âlemle aşağı âlem arasında vasita konumuna yükselir. İbn Miskeveyh bu görüşünü, "Hiç kimse yapmakta olduğuna karşılık nasıl bir mutluluk hazırlandığını bilemez" meâlindeki âyetle (es-Secde 32/17), "Orada hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insan aklının tasavvur edemeyeceği şeyler vardır" hadisiyle (*Müsned*, II, 313; Buhârî, "Tevhîd", 35; Müslim, "İmân", 312) destekler (s. 79).

Üçüncü bölümde hayır ve mutluluk kavramları ele alınır. Burada Aristo'nun bu kavramlara dair tanımları açıklanmakta, Aristo'ya göre hayrın çeşitleri tanıtılmakta, Allah'ın ilk ve en yüce hayır olduğu belirtilmekte, yine Aristo'ya göre mutluluğun çeşitleri hakkında bilgi aktarılmaktadır. İbn Miskeveyh, Aristo'ya nisbet ettiği ve Ebû Osman ed-Dîmaşkî'nin çevirdiğini söylediği *Fezâ'ilü'n-nefs* adlı kitaptan faziletlerin derecelerine dair bir alıntı yapar (s. 91-94). Buna göre faziletlerin en alt rütbesi insanın iradesini hissî menfaatlerine yönlendirmesi, en yüksek derecesi bütün fiillerinin sırf ilâhî fiiller halini almasıdır. Müellif, insanın bu mertebeye ulaşabilmesi için bütün felsefeyi bilmesi ve hayatına uygulaması gerektiğini, bunları *Terzîbü's-sa'âdât* isimli kitabında yazdığını söyler (s. 94). Dördüncü bölümde mutluluğun adalet, şecaat, iffet gibi faziletlerin kazanılmasına bağlı olduğu belirtildikten sonra şecaat, cömertlik, adalet ve iffetin mahiyeti ve önemine dair geniş açıklamalar yapılır, özellikle adalet konusunda Aristo'nun *Nikomakhos Ahlâkî*'ndeki görüşlerine yer verilir, bu arada adaletle eşitlik ve hayırseverlik ilişkisi üzerinde durulur (s. 119-122). Beşinci bölümde sevgi ve dostluk konusunun işlenişinde büyük ölçüde yine Aristo'nun *Nikomakhos Ahlâkî*'nin VIII. Kitabı'ndaki dostluk nazariyesinin etkisi görülür. Ancak bütün müslüman ahlâkçılar gibi İbn Miskeveyh de en yalın, en yüce sevginin ilâhî sevgi olduğunu belirtir. Eserde dost seçiminin isabetli yapılabilmesi konusunda Sokrat'tan bazı öğütler nakledilir (s. 140-143). Ahlâkî hastalıkların tedavi yollarının ele alındığı altıncı bölümde tıpla ahlâk arasında bağ kurularak bedenî tıp gibi ahlâkî tıp da biri ahlâk sağlığını koruma tedbirleri, diğeri bozulan ahlâkî düzeltme yöntemleri olmak üzere ikiye ayrılır. Ahlâkî hastalıkların başlıca sebepleri öfke, ihtiras, üzüntü, aşk, bayağı şeylere düşkünlük, zarara uğrama korkusu şeklinde sıralanır. Bu bölümde çocuk eğitimine geniş yer verilir; bölümün sonunda kişinin kendi kusurlarını tanımasının önemi anlatılır. Yedinci bölümde başlıca erdemsizlikler hakkında bilgi yer almaktadır. Eserin son sayfalarında korku, kaygı ve özellikle ölüm korkusuyla bunlardan kurtulmanın çareleri üzerinde durulur. *Tehzîbü'l-ahlâk*'ın başta Gazzâlî ve Nasîrüddîn-i Tûsî olmak üzere ahlâk âlimleri üzerinde geniş etkisi olmuştur. Özellikle Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'sinin "Tehzîbü'l-ahlâk" başlıklı ilk bölümü İbn Miskeveyh'in

eserinin serbest tercümesinden ibaret olup sonraki ahlâk kitaplarında da aynı yol izlenmiştir.

Pek çok yazma nüshası bulunan *Tehzîbü'l-ahlâk*'ın (Brockelmann, *GAL*, I, 418; *Suppl.*, I, 584; *Mu'cemü'l-mahtûât*, I, 217-218) çeşitli baskıları yapılmıştır (İstanbul 1298; Kahire 1298, 1299, 1303 [Tabersî'nin *Mekârimü'l-ahlâk*'ının kenarında], 1317, 1318 [Mâverdî'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'inin kenarında], 1323 [nşr. Abdülcevâd Halef], 1323 [nşr. Abdülalîm S. el-Muhâmî]; nşr. Zekeriyâ Ramazan, Beyrut 1327; Kahire 1329, 1378; nşr. Hasan Temîm, Beyrut 1398; nşr. İbnü'l-Hatîb, 1398/1977; Tahran 1314; Beyrut 1961; nşr. Constantine K. Zurayk, Beyrut 1966, 1985; nşr. Süheyl Osman, Suriye 1980). Eseri Constantine K. Zurayk İngilizce'ye (*The Refinement of Character: Tahdhîb al-akhlâq*, Beirut 1968), Muhammed Erkün Fransızca'ya (*Traité d'éthique [Tahdhîb al-'akhlâq wa tathîr al-'arâq]*, Damas 1969), Abdülkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç Türkçe'ye (*Ahlâkî Olgunlaştırma*, Ankara 1983) çevirmiştir. *Tehzîbü'l-ahlâk*'tan faydalanarak yapılan çok sayıda çalışmadan bazıları şunlardır: Abdullah İzzet, *İbn Miskeveyh: Felsefetü-hü el-ahlâkiyye ve meşâdiruhâ* (Kahire 1946); Richard Rudolf Walzer, "Some Aspects of Miskawaih's Tahdhîb al-Akhlâq" (*Studi Orientalistici in Onore di Levi della Vida*, Roma 1956, II, 603-621); M. Abdul Hak Ansari, *The Ethical Philosophy of Miskawaih* (Aligarh 1964; Fuat Sezgin tarafından *Islamic Philosophy* serisi içinde yayımlanmıştır, Frankfurt 2000, LXXXVI, s. 113-324); Ali Zakheri, *İbn Miskeveyh'in Ahlâk Felsefesinde Lezzet ve Elem Kavramları* (doktora tezi, 1973, İÜ Edebiyat Fakültesi); Nâcî et-Tikrîti, "Fazîletü'l-iftidâl ve'l-'adl beyne Aristû ve Miskeveyh" (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, Câmîatü'l-Basra, Basra 1981, V/17, s. 15-44); Majid Fakhry, "The Platonism of Miskawayh and its Implications for his Ethics" (*St.I.*, Paris 1975, XLII, 39-57); Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh: Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri* (Ankara 1980); Süheyl Osman, *Min Tehzîbi'l-ahlâk (Seçmeler)* (Kahire 1981); Mervân Ebû Huveyc, "el-İrşâdü'n-nefsî et-terbevî fi'l-fikrî'l-İslâmî: Dirâse tahlîliyye li-üsûsî's-şihâti'n-nefsiyye 'inde Miskeveyh" (*el-Mecelletü'l-'Arabiyye li'l-'ulûmi'l-insâniyye*, 1988, VIII/31, s. 130-164); Muhammed b. İmrân, "Arâ'ü İbn Miskeveyh fi'l-ahlâk ve'l-ictimâ' ve't-terbiye min hilâli Tehzîbi'l-ahlâk" (*Mecelletü Külliyyeti'd-Da'veti'l-İslâmiyye*, Trablus 1990,

TEHZİBÜ'L-AHLÂK

VII, 267-282); Ramazan Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı" (*Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 1998, II, 237-249); Yasien Mohamed, "The Concept of Justice in Miskavayh and Isfahani" (*Journal for Islamic Studies*, XVIII-XIX, 1998-1999, s. 51-111).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, II, 313; İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk* (nşr. Hasan Temîm), Beyrut 1398, tür.yer.; a.mf., *The Refinement of Character: Tahdib al-akhlâq* (trc. Constantine K. Zurayk), Beirut 1968, tercüme edenin girişi, s. XI-XX; a.mf., *Câvidân-ühred: el-Hikmetü'l-hâlîde* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Kahire 1952, s. 25; Aristoteles [Aristo], *Ethique à Nicomaque* (trc. J. Tricot), Paris 1994, VIII, 9 (s. 400-402); Brockelmann, *GAL*, I, 418; *Suppl.*, I, 584; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, II, 169; Nâcî et-Tikrîti, *el-Felsefetü'l-ahlâkıyyetü'l-Eflâtiyye*, Beyrut 1402/1982, s. 343-350; Mohammed Arkoun, *L'humanisme arabe au IVe/Xe siècle: Miskawayh philosophe et historien*, Paris 1982, s. 118; Abdülcebbar Abdurrahman, *Zehâ'irü't-türâsi'l-Ârabiyyi'l-İslâmî* [baskı yeri yok], 1403/1983, II, 831-833; Mustafa Çağrıcı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s. 107-135; Mâcid Fahrî, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1992, s. 171-175; *Mu'cemü'l-mahtûâtü'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Ânâhûlî* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 217-218; İsmail Hakkı İzmîrli, "Miskeveyh'in Felsefesi, Eserleri", *DİFM*, III/11 (1929), s. 59-60.

MUSTAFA ÇAĞRICI

TEHZİBÜ'L-KEMÂL

(تهذيب الكمال)

Cemmâilî'nin

Kütüb-i Sitte râvilerine dair*el-Kemâl*'ini Yûsuf

b. Abdurrahman el-Mizzî'nin

(ö. 742/1341)

tashih edip yeni bilgiler ekleyerek düzenlediği eseri

(bk. el-KEMÂL).

TEHZİBÜ'L-LUGA

(تهذيب اللغة)

Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin

(ö. 370/980)

ansiklopedik sözlüğü.

Müellifin baş eseri olup en çok güvenilen Arapça sözlüklerinden biridir. Ezherî kitabına uzun bir mukaddime ile başlar (*Tehzibü'l-luga*, I, 2-54). İlk dönem dil mektepleri ve sözlük tarihi açısından büyük önem taşıyan mukaddime eserinin kaynakları, Arap dili ve diğer bazı konular hakkında bilgi verilir. Müellife göre ashabin dininin Arapça olması ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ı gerektiği kadar açıklaması sebe-

biyle o devirde Arapça öğrenmeye ihtiyaç bulunmuyordu. Zamanla Arap olmayanların İslâm'ı kabul etmesiyle onlar için Arap dilini öğrenmek dinî bir zaruret haline gelmiştir. Aslında çok zengin sayılan Arapça'yı Resûl-i Ekrem'den başka hiç kimse'nin ihata etmesi mümkün değildir. Ezherî kitabını telif ederken eserlerine başvurduğu âlimler hakkında bilgi verir; güvenilir olanları belirtir, zayıf olanları eleştirir. Eleştirdikleri içinde Leys b. Muzaffer, İbn Düreyd ve İbn Kuteybe gibi âlimler de vardır. Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Âyn*'inin mukaddimesinden önemli bir bölümü kendi kitabına nakleden müellif eserini kaleme alma sebeplerini şöyle açıklar: 1. Karmatîler arasındaki uzun esaret günlerinde duyup ezberlediği dil malzemesini kaydetme arzusu. 2. Hz. Peygamber'in, "Dikkat edin! Din Allah'a, resulüne, kitabına, müslüman yöneticilere ve müslüman halka karşı iyi niyet ve samimiyetten ibarettir" hadisine uyarak topluma karşı görevini yerine getirme duygusu. 3. Dil alanında yazılmış eserlerde gördüğü, kolay farkedilemeyecek yanlışlık ve eksiklikleri ortaya koyma isteği (a.g.e., I, 6). Müellif mukaddime ayrıca gençliğinden itibaren dil konularıyla ilgilendiğini, yaşı yetmişe ulaşmaya kadar çeşitli dil meselelerini kaynaklarından araştırıp öğrenmeye büyük önem verdiğini söyler (a.g.e., I, 7). Onun bu ifadesi kitabını yetmiş yaşından sonra yazdığına dair bir işaret sayılabilir. Ezherî, Habur'da Karmatîler'ce yolları kesilip esir alınan hacılar arasında kendisinin de bulunduğunu, hâlis bedevî Arap olan Karmatîler'den dil malzemesi derlediğini ve bunların büyük bir kısmını kitabına aldığını kaydetmektedir (a.g.e., a.y.). Müellif ayrıca Arap diline girmiş yanlış öğeleri ayıklamaya çalıştığını, bundan dolayı eserine *Tehzibü'l-luga* adını verdiğini belirtmiş, gereğinden fazla garîb ve nâdir kelimelerle kitabını uzatmak istemediğini de ilâve etmiştir (a.g.e., I, 54; Hüseyin en-Nassâr, I, 259). Araplar'dan duyup ezberleme, güvenilir âlimlerden rivayet etme ve bunların eserlerinden nakilde bulunma şeklinde üç grup kaynağa dayandığını söyleyen Ezherî kitaplarına başvurduğu müellifleri ve eserlerini beş tabakaya ayırarak incelemiştir (*Tehzibü'l-luga*, I, 40; XV, 693). Ezherî'ye göre *Kitâbü'l-Âyn*'la ilgili olarak iki Halîl'den söz etmek gerekir. İlki eserin yazarı Halîl b. Ahmed, ikincisi, hayatının son yıllarına doğru kitabını Horasan'da öğrencisi Leys b. Muzaffer'in yanında kaleme alan, ölümünden sonra eserini Leys'in

tamamladığı Halîl'dir ki buna Halîlü'l-Leys adını vermektedir. Kendisinin şiddetli eleştirilerinin ikinci Halîl'e yönelik olduğu görülmektedir. Müellif, eserin sonunda da kitabı ve kaynakları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Arap diliyle ilgili her şeyi kitabında topladığını iddia etmediğini, fakat yazdıklarının hatasız olması için çok gayret gösterdiğini belirtir (a.g.e., XV, 693).

Ezherî, *Tehzibü'l-luga*'da Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Âyn*'inde kullandığı yöntemi uyguladığını söyler (a.g.e., I, 41). Bu yöntemde kelimelerin ilk kök harfi esas alınmakta, mahreçlerine göre hançerenin en altındaki gırtlak seslerinden başlayarak harfler küçük dil, ağız kenarı, dil ucu, damak, dilin iki yanı, dudak harfleri ve hançerede mahreci bulunmayan harfler (hurûf-i hevâî) şeklinde sıralanmakta ve hemze illet harfi kabul edilmektedir:

"ع، ح، هـ، خ، غ، ق، ك، ج، ش، ض، ص، س، ز، ط، د، ت، ظ، ذ، ث، ر، ل، ن، ف، ب، م، و، ا، ي،" Eser Halîl b. Ahmed'in sözlüğü gibi kitaplara ve bablara ayrılarak her harf kitap, her kök (bina) bab olarak adlandırılır. Verilen bir kökün ardından onun harflerinin farklı dizilişleriyle oluşan tâlî kökler (maklûblar) sıralanır. Bu köklerden Arap dilinde kullanılmayanlara (mühmel) dikkat çekilir; bu arada başka âlimlerin zikretmediği kök ve kelimelere de işaret edilir. Eserde Arap alfabesi sayısınca yirmi sekiz kitap ve her kitap altında altı bab yer alır. Sözlüğün ilk kitabı, *Kitâbü'l-Âyn*'de olduğu gibi kökü ayınlı başlayan kelimelerle bunların maklûblarına ayrılmıştır. Maklûb kökler hançeredeki yerleri bakımından en önce geçen harfin ana kitabında (bölüm) bulunur, diğer yerlerde tekrarlanmaz. Altı bab (kalıp) şunlardır: 1. Muzaaf bablar. "مد، عق" gibi üçlü olduğu halde aynı harfin tekrarından dolayı ikili sayılmış kökler ve maklûbları. 2. Sülâsi sahih bablar. 3. Sülâsi mu'tel bablar. Kökünde bir illet harfi veya hemze bulunan kelimelerle maklûbları. 4. Sülâsi leffî bablar. Kök harflerinden ikisi illet harfi olan kelimeleri kapsar. 5. Rubâî bablar. 6. Humâsî bablar. *Kitâbü'l-Âyn*'de bu kalıpta isimlerin bulunmasına rağmen *Tehzibü'l-luga*'da bunlar yer almaz; humâsî ve bazı rubâî kalıplardan kelimeler sözlüğün değişik bablarında karışık vaziyette tekrar edilir. Sözlüğün son kısmında dört bölüme yer verilmiştir. "el-Hurûf-ü'l-cûf" adını taşıyan bölümde bütün harfleri illetli olan üçlü kelimelerle vâv ve "yâ"nın çeşitlerinden, anlamlarından, lugat ve nahivle ilgili hükümlerden söz edilmiştir. "Tasrifü ef'âli